

KOŚCIÓŁ ŻYDZI JEZUICI

WOKÓŁ
POMOCY ŻYDOM
W CZASIE
II WOJNY ŚWIATOWEJ

Redakcja
Michał Wenklar

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

Oddział w Krakowie

Wydawnictwo Naukowe
Akademii Ignatianum
w Krakowie

Kraków 2021

Spis treści

Michał Wenklar	
<i>Wstęp</i>	7
Abraham Skorka	
<i>Pamięć pokoleń. Pomoc Kościoła dla Żydów w Polsce podczas II wojny światowej</i>	15
Tomasz Gąsowski	
<i>Sytuacja ludności żydowskiej w Polsce w przededniu II wojny światowej</i>	27
Anna Czocher	
<i>Okupacyjne uwarunkowania pomocy ukrywającym się Żydom w Generalnym Gubernatorstwie</i>	45
Katarzyna Kocik	
<i>Obraz Rady Pomocy Żydom w wybranych polskich tekstach naukowych z lat 1945–1989</i>	69
Martyna Grądzka-Rejak	
<i>„Zapewniają, że szukają tylko Boga i swego zbawienia”. Konwersje wśród Żydów w okupowanym Krakowie w latach 1939–1942</i>	103
Stanisław Cieślak SJ	
<i>Polscy jezuici zaangażowani w pomoc Żydom w latach II wojny światowej</i>	125

Artur Franczak

*Sąsiedzkie relacje w godzinie próby. Pomoc jezuitów udzielana
Żydom w czasie Zagłady na terenie Nowego Sącza* 199

Maciej Korkuć

*Dwadzieścia sześć miesięcy przestępstw przeciw Rzeszy Niemiec-
kiej. Historia kilku rodzin spod Krakowa* 217

Noty o autorach 277

Indeks osób 281

Michał Wenklar

Wstęp

Temat relacji polsko-żydowskich w czasie II wojny światowej, a w szczególności postaw Polaków wobec stojących w obliczu zagłady Żydów, wywołuje stale emocje i często bywa postrzegany w kategoriach raczej politycznych niż historycznych. Niektórym środowiskom, i w Polsce, i za granicą, zależy przede wszystkim na nagłaśnianiu przypadków nagannych, bierności czy nawet współudziału poszczególnych Polaków w niemieckiej polityce antyżydowskiej w czasie II wojny światowej. Świadectwem takiej debaty była choćby dyskusja związana z publikacją *Dalej jest noc...*¹.

¹ *Dalej jest noc: losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018. Naukowa polemika z autorami tej pozycji została podjęta m.in. w: J. Chrobaczyński, *Osaczeni, samotni, bezbronni... Refleksje po lekturze książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2018, nr 6, s. 266–301; T. Domański, *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc: losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski, t. 1–2”*, red. Barbara Engelking, Jan Grabowski, Warszawa 2018, Warszawa 2019; R. Gieroń, *Próby przetrwania Zagłady w powiecie bocheńskim. Refleksje po lekturze artykułu Dagmary Śwaltek-Niewińskiej*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2018, nr 47, s. 95–108; D. Golik, *Nowotarska noc. Kilka uwag na marginesie artykułu Karoliny Panz*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2018, nr 47, s. 109–134; P. Gontarczyk, *Między nauką a mistyfikacją, czyli o naturze piśmiennictwa prof. Jana Grabowskiego na podstawie casusu wsi Wrotnów i Międzyzyles powiatu węgrowskiego*, „Glaukopis” 2019, nr 36, s. 313–323; K. Koprowska, *Nocne*

Najlepszą formą przypominania o postawach Polaków wobec Zagłady powinno być prowadzenie *sine ira et studio* badań naukowych, a następnie popularyzacja ich wyników. Literatura na ten temat jest coraz bogatsza, ale mimo upływu ponad 70 lat od końca II wojny światowej wciąż jeszcze niewiele możemy powiedzieć o skali pomocy, jaką Polacy oferowali Żydom. Wiemy, że była znacząca, o czym świadczy choćby liczba przyznanych Polakom przez Instytut Yad Vashem tytułów Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Znamy poszczególne, zwłaszcza te najbardziej drastyczne przypadki represji, jakim poddawani byli niosący Żydom pomoc Polacy². Nie mamy jednak wciąż całościowych danych mówiących, ilu było pomagających, jakie były ich motywacje, ilu z nich doznało represji z rąk niemieckich, ilu Żydom udało się przeżyć dzięki ich pomocy. Nie mamy też pełnej wiedzy na temat roli, jaką w tej pomocy odegrał Kościół katolicki³.

i dzienne historie: doświadczenie Zagłady na polskiej prowincji. O książce Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski pod redakcją Barbary Engelking i Jana Grabowskiego, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ” 2018, nr 2 (36), s. 161–174; T. Roguski, Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski, red. Barbara Engelking i Jan Grabowski, „Glaukopis” 2019, nr 36, s. 335–356.

² Zob. zwłaszcza *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 1, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.

³ O pomocy Żydom ze strony Kościoła zob. np. M. Kałuski, *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000; F. Kącki, *Dzieło miłosierdzia chrześcijańskiego. Polskie duchowieństwo katolickie a Żydzi w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1968; *idem, Udział księży i zakonnic w holokaucie Żydów*, Warszawa 2002; S. Krakowski, *The Polish Church and the Holocaust* [w:] *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism (1919–1945)*, Jerozolima 1987, s. 395–399; F. Stopniak, *Duchowieństwo katolickie z pomocą Żydom w II wojnie światowej*, „Saeculum Christianum” 1995, t. 2, nr 1, s. 89–99; *idem, Duchowieństwo katolickie i Żydzi w Polsce w latach II wojny światowej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1987, t. 11, s. 195–215; *idem, Uwagi o efektach pomocy duchownych dla Żydów w okresie II wojny światowej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1991, t. 14, s. 253–265. Najnowsze ustalenia na temat pomocy udzielanej przez krakowski Kościół zob.: M. Grądzka, *Kościół katolicki w Krakowie w pomocy Żydom. Zarys problematyki badawczej* [w:] *Kościół krakowski 1939–1945*, red. Ł. Klimek, Kraków 2014, s. 125–154 oraz J. Sellin, *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha a Holocaust*, „Kwartalnik Historii Żydów. Jewish History Quarterly” 2014, nr 4, s. 774–785. Powstały również prace o pomocy ze strony zakonów: E. Kurek, *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Lublin 2001; N. Bogner, *The Convent*

Chęć zbliżenia się do odpowiedzi na te pytania stanowiła główną przyczynę zorganizowania przez Akademię Ignatianum, wspólnie z krakowskim Oddziałem Instytutu Pamięci Narodowej i przy współpracy Klubu Chrześcijan i Żydów „Przymierze”, konferencji naukowej „Kościół – Żydzi – jezuici. Wokół pomocy Żydom w czasie II wojny światowej”, która odbyła się 28 lutego 2018 r. Bezpośrednim pretekstem do podjęcia tematu była obecność w Krakowie Abrahama Skorka, naczelnego rabina Argentyny. Rabin Skorka, znany m.in. z bliskiej przyjaźni z papieżem Franciszkiem, urodził się już w Buenos Aires, jednak jego rodzina wywodzi się z polskich Żydów z rejonu Końskich i Łodzi. W czasie konferencji przyznawał, że wiele z ważnych działań, jakie podjął w swoim życiu, było odpowiedzią na kataklizm, który spotkał jego rodzinę za sprawą Zagłady: *Wielu jej członków, tak ze strony ojca, jak i matki, zakończyło swoje życie w Treblince lub Chełmnie. Ich imiona pojawiają się w archiwach łódzkiego getta, a stacja Łódź Radogoszcz była ostatnim etapem na ich drodze ku nieuchronnemu przeznaczeniu. Szoah była największą życiową zagadką dla mojego ojca, milczeniem mojej matki, zawsze bolesnym spojrzeniem moich dziadków*⁴.

Zainicjowane przez konferencję badania pozwoliły na przygotowanie niniejszej monografii zbiorowej, skupiającej się na trzech obszarach: pomocy w skali całego okupowanego kraju, pomocy oferowanej przez Kościół katolicki i w końcu pomocy udzielanej przez księży jezuitów.

Całość książki otwiera utrzymane w eseistycznej formie spojrzenie zarazem z zewnątrz, jak i z najbardziej zainteresowanego środowiska. Jest to bowiem zapis referatu wprowadzającego, jaki wygłosił na wspomnianej konferencji rabin Abraham Skorka. Spojrzenie z zewnątrz, bo z dalekiej Argentyny, a jednocześnie sformułowane przez ważnego przedstawiciela współczesnej społeczności żydowskiej i potomka polskich Żydów, cudem niemal uratowanych z Zagłady. Rabin Skorka, naświetlający z punktu widzenia żydowskiej wrażliwości kwestię postawy Kościoła katolickiego w Polsce wobec Szoah, pisze i o rzeczywiście obecnych w przedwojennej

Children: The Rescue of Jewish Children in Polish Convents during the Holocaust, „Yad Vashem Studies”, t. 27, Jerusalem 1999, s. 235–285; Z. Zieliński, *Activities of Catholic Orders on Behalf of Jews in Nazi-occupied Poland* [w:] *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism (1919–1945)*, Jerozolima 1987, s. 381–394.

⁴ A. Skorka, *Pamięć pokoleń. Pomoc Kościoła dla Żydów w Polsce podczas II wojny światowej*, w niniejszym tomie.

Polsce postawach antysemickich, i o zbrodniczej ideologii niemieckiego nazizmu, który wybrał ziemie okupowanej Polski na realizację planu Zagłady, i o chrześcijańskim miłosierdziu, nakazującym wbrew uprzedzeniom ryzykować życie dla ratowania drugiego człowieka. Przywołuje nazwiska Jana Karskiego, Zofii Kossak-Szczuckiej, Władysławy Chom-sowej czy Władysława Bartoszewskiego, mówiąc: *To oni pozostali wierni najwyższym wartościom polskiego katolicyzmu i na zawsze stali się najchlubniejszymi przykładami polskiej tożsamości*. Przypomina, że największą grupę spośród osób, które zostały wyróżnione tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata, stanowią obywatele polscy.

Żeby mówić o postawach Polaków i Żydów w czasie II wojny światowej, konieczne jest pokazanie kontekstu – zarysowanie chociaż kształtu relacji polsko-żydowskich przed wojną, a następnie warunków narzuconych przez okupanta. Tomasz Gąsowski przedstawił te relacje w kontekście przedwojennym. Krótko scharakteryzował społeczność żydowską II Rzeczypospolitej, omówił panującą między nią a resztą obywateli kategorię społecznego dystansu, tendencje izolacjonistyczne i integracyjne, w końcu napięcia i wzajemne stereotypy.

Anna Czocher uzupełniła ten obraz, pokazując realia życia w okupowanej Polsce, złożony system polityki antyżydowskiej zmierzający najpierw do odizolowania, a potem zagłady Żydów, w końcu zbudowany przez Niemców system terroru, sprawiający, że pomoc Żydom równała się aktom bohaterstwa. Nie da się zrozumieć pojedynczych wyborów, jeśli nie będziemy pamiętali o konkretnych problemach związanych z udzielaniem pomocy: jak zdobywano „aryjskie papiery”, jak przygotowywano schronienia i kryjówki, jak ciężko było wyżywić ukrywane osoby, gdy niemal całe społeczeństwo cierpiało niedostatek i walczyło o zdobycie żywności niezbędnej do przeżycia, jak ciężko było o pomoc medyczną dla ukrywanych. Jak trudno było zdobyć się na bohaterstwo, gdy wobec niemieckiego terroru całe społeczeństwo polskie żyło w bezustannej atmosferze strachu i groźby utraty życia, choć tylko wobec Żydów okupant wprowadził w życie plan całkowitej eksterminacji.

Jednym z powodów, dla którego wciąż nie mamy pełnego obrazu pomocy udzielanej przez Polaków Żydom, jest to, że przez ponad czterdzieści lat po wojnie nie było w Polsce wolności słowa i swobody badań naukowych. W okresie PRL prowadzone badania wynikały często z politycznej inspiracji, a ich efekty poddane były cenzurze. Eksponowano

w sposób przesadny udział środowisk komunistycznych w akcji pomocy, a działalność środowisk związanych z Polskim Państwem Podziemnym przedstawiano w sposób jednostronny. Z drugiej strony w tamtym okresie powstały pierwsze istotne próby opracowania i popularyzacji tego tematu – od publikacji Żydowskiego Instytutu Historycznego, poprzez zbiór tekstów *Ten jest z Ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945* pod redakcją Władysława Bartoszewskiego i Zofii Lewinówny, po pierwszej monografii „Żegoty” Teresy Prekerowej. W niniejszej książce temat badań i piśmiennictwa z okresu PRL omówiła w swoim artykule Katarzyna Kocik.

Jedną z prób szukania ratunku przez Żydów w okresie okupacji było przechodzenie na wiarę katolicką. Martyna Grądzka-Rejak w swoim artykule skupiła się na kwestii neofitów, czyli Żydów, którzy przyjęli w czasie wojny chrzest. Z jednej strony był to proces świadomy i wynikający z nawrócenia, ale często chodziło tylko o wydanie przez instytucje kościelne aktu chrztu, który poświadczając katolicką tożsamość, mógł uratować życie.

Ważnym tematem niniejszego opracowania jest kwestia pomocy udzielanej Żydom przez księży jezuitów. Przegląd takich przypadków – wcale nierzadkich, choć niekiedy trudnych do udokumentowania – przedstawił ks. Stanisław Cieślak SJ. Pomocy udzielano w najważniejszych ośrodkach jezuickich – w Warszawie, Starej Wsi, Wilnie, Nowym Sączu czy Otwocku. Autor przypominał konkretne osoby, takie jak odznaczony medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata ks. Adam Sztark ratujący Żydów z getta w Słominie, ks. Stanisław Mirek ze Lwowa, ks. Stanisław Skudrzyk pomagający rumuńskim Żydom czy br. Bernard Mrozek udzielający pomocy polskim uchodźcom i Żydom w Rzymie. Szczególnie interesujący wątek pomocy ze strony księży jezuitów z Nowego Sącza, których klasztor bezpośrednio sąsiadował z sądeckim gettem, rozszerzył w swoim artykule Artur Franczak.

Uzupełnieniem książki jest opis konkretnego przypadku uratowania żydowskiej rodziny z podkrakowskiej Skały, sporządzony przez Macieja Korkucia. Autor, drobiazgowo analizując losy ukrywanych i ukrywających, pokazuje, jak wiele osób musiało być zaangażowanych w uratowanie jednej rodziny i jak wiele osób ponosiło w związku z tym ryzyko. Opisuje postawy Żydów i Polaków, trud związany z prozaicznymi kwestiami, takimi jak zapewnienie wyżywienia czy odpowiednich warunków sanitarnych.

Podkreśla przy tym rzecz wydawałoby się oczywistą, a czasem jednak umykającą – że wojenne losy Żydów i Polaków to losy obywateli Rzeczypospolitej Polskiej, poddanych opresyjnemu prawu niemieckiemu, nazywającemu przestępcami tych, którzy wbrew Rzeszy próbowali przeżyć wojnę, i tych, którzy powodowani ludzkim odruchem próbowali im w tym pomóc.

Oddając tę książkę w ręce Czytelnika, wyrażamy nadzieję, że zawarte w niej artykuły pozwolą lepiej zrozumieć okoliczności udzielania pomocy Żydom w czasie wojny, a zwłaszcza charakter tej pomocy płynącej ze strony Kościoła i zakonu jezuitów.

Bibliografia

- Bogner N., *The Convent Children: The Rescue of Jewish Children in Polish Convents during the Holocaust*, „Yad Vashem Studies”, t. 27, Jerusalem 1999.
- Chrobaczyński J., *Osaczeni, samotni, bezbronni... Refleksje po lekturze książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski”*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2018, nr 6.
- Dalej jest noc: losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.
- Domański T., *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc: losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski, t. 1–2”*, red. Barbara Engelking, Jan Grabowski, Warszawa 2018, Warszawa 2019.
- Gieroń R., *Próby przetrwania Zagłady w powiecie bocheńskim. Refleksje po lekturze artykułu Dagmary Swałtek-Niewińskiej*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2018, nr 47.
- Golik D., *Nowotarska noc. Kilka uwag na marginesie artykułu Karoliny Panz*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2018, nr 47.
- Gontarczyk P., *Między nauką a mistyfikacją, czyli o naturze piśmiennictwa prof. Jana Grabowskiego na podstawie casusu wsi Wrotnów i Międzyzyles powiatu węgrowskiego*, „Glaukopis” 2019, nr 36.

- Grądzka M., *Kościół katolicki w Krakowie w pomocy Żydom. Zarys problematyki badawczej* [w:] *Kościół krakowski 1939–1945*, red. Ł. Klimek, Kraków 2014.
- Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000.
- Kącki F., *Dzieło miłosierdzia chrześcijańskiego. Polskie duchowieństwo katolickie a Żydzi w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1968.
- Kącki F., *Udział księży i zakonnic w holokaucie Żydów*, Warszawa 2002.
- Koprowska K., *Nocne i dzienne historie: doświadczenie Zagłady na polskiej prowincji. O książce Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski pod redakcją Barbary Engelking i Jana Grabowskiego*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ” 2018, nr 2 (36).
- Krakowski S., *The Polish Church and the Holocaust* [w:] *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism (1919–1945)*, Jerozolima 1987.
- Kurek E., *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Lublin 2001.
- Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 1, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.
- Roguski T., *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. Barbara Engelking i Jan Grabowski, „Glaukopis” 2019, nr 36.
- Sellin K., *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha a Holokaust*, „Kwartalnik Historii Żydów. Jewish History Quarterly” 2014, nr 4.
- Stopniak F., *Duchowieństwo katolickie i Żydzi w Polsce w latach II wojny światowej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1987, t. 11.
- Stopniak F., *Duchowieństwo katolickie z pomocą Żydom w II wojnie światowej*, „Saeculum Christianum” 1995, t. 2, nr 1.
- Stopniak F., *Uwagi o efektach pomocy duchownych dla Żydów w okresie II wojny światowej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1991, t. 14.
- Zieliński Z., *Activities of Catholic Orders on Behalf of Jews in Nazi-occupied Poland* [w:] *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism (1919–1945)*, Jerozolima 1987.